

נגד השתת הגיון השוק על החיים האקדמיים

אילן גור-זאב

זה למעלה מעשור עוברת מדינת ישראל תהליכים מזורזים של מעתק ממודרניזציה לגלובליזציה, מייצור פורדיסטי לייצור פוסט-פורדיסטי ומשתנה בקיצוניות שיווי-המשקל המסורתי שבין ההון לעבודה ובין המדינה לבין החברה. לא הקודים התרבותיים והתהליכים הדמוקרטיים-ההומניסטיים בלבד מתמוססים, אלא עולם ערכים עשיר ושיווי משקל פוליטי מתקפלים, מתמוססים ונספגים למרחבי המציאות החדשה, שיש המכנים בשם "תהליכי ההפרטה". לא זו בלבד שמתחוללות תמורות מהותיות בתפקודם של הייצור, השיווק, הייצוג והצריכה, אלא שמעמד האדם משתנה, מעמד הידע ואופני הרכישה, השימוש והייצוג של הידע עוברים טרנספורמציות קיצוניות ומהירות, אגב שימורם החלקי של תנאים, רטוריקות וביטויים פוליטיים מסויימים של ההבנייה הפוליטית המודרניסטית של ישראל. הטרנספורמציה הכללית של המציאות ניכרת גם במערכת החינוך, כמובן, לצד התמורות במערכות כגון הבריאות, הצבא, המדיה ואפילו שירות בתי-הסוהר או שירותי הרווחה, המעוצבים-מחדש בהתאם לצווי הרוח הניאו-ליברלית המחלחלת לכל רובד ולכל מימד של הקיום האנושי בימינו.

מאז שנת 2000 והקמת ועדת מל"ץ, דרך "חוק ההסדרים" שכמעט עבר באישון לילה בלא-משים ועד הקמתה של "וועדת שוחט" הפועלת בימים אלו, מבקשים אנשי האוצר ואידיאולוגים נלהבים של השתת עקרונית השוק על החינוך לעצב-מחדש לא את המבנה והתפקוד אלא אף את הייעוד של האוניברסיטאות ושל כלל החינוך הגבוהה. כמובן שתהליך זה מתבטא גם במערכות האחרות של החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי והוא זולג לבתיה"ס, למתנ"סים, לתנועות הנוער ולחוגים, למכונים ולקבוצות מחנכות-מתחנכות מסוגים מגוונים ובעלי אתגרים שונים ויריבים – מהחינוך הדמוקרטי, האקולוגי והאומנותי המופרטים-למחצה ועד לחוגים "רוחניים", קוצ'ינג ולחוויות עלייה לרגל להר מירון עם הזריחה בליווי תפילות קבליסטיות ומוזיקה הודית עדכנית.

על-פי חזון חסידי התינוש של האקדמיה עיצובה-מחדש של המציאות האקדמית הישראלית לאור המודל האמריקאי יאפשר שיפור ההישגים הנמוכים מאוד של האקדמיה הישראלית ויאפשר לאוניברסיטאות להיחלץ מהמשבר שבו הן נמצאות. הראיות הינן ברורות ביותר וסותרות בעליל טיעון זה: ישראל מצויה באחד המקומות הראשונים בעולם המדע והאקדמיה בעולם וזאת חרף קיצוץ קשה ומתמשך בתקציבי ההשכלה הגבוהה וגידול עד כדי הכפלה של מספר

הסטודנטים במוסדות השונים. השוני בין המציאות בישראל לזו שבארה"ב הוא אדיר ואי-אפשר לגזור בשום אופן גזירה שווה מארה"ב לישראל.

בטחון תעסוקתי ותנאי עבודה סבירים הם תנאי הכרחי למצוינות אקדמית. בהיעדרם של אלה הופכים אנשי האוניברסיטאות למודרכי-חרדה תעסוקתית ולהולכי-בתלם נטולי תעוזה ויצירתיות. למדינות שניסו לבטל את הקביעות באוניברסיטאות ולהחיל שכר דיפרנציאלי נכונה אכזבה, קיפאון, ירידת רמה אקדמית ובריחת מוחות.

חסידי התיעוש של האוניברסיטאות תובעים שכר דיפרנציאלי. כמובן שטענה זו זולגת גם למשא-זמתן עם ארגוני המורים שהכוונה אינה רק לממש חזון של שיסוע איש ברעהו ושכר דיפרנציאלי, אלא גם למוסס את הסולידריות שבין המורים ואת הארגון המקצועי מעיקרו. איש לנפשו, מבטיחים לנו – והחינוך היסודי והעל-יסודי ישגשגו גם הם. בחזית האוניברסיטאית הטענה לפיה השכר הדיפרנציאלי יאפשר להתמודד עם תופעת "בריחת המוחות" אינה עומדת במבחן המציאות, שהרי הפערים העצומים בשכר בארה"ב אינם ניתנים ליישום במקומות אחרים בעולם, בהם משאבי ההון הפרטי הזמינים לאקדמיה נמוכים בהרבה מאלו הקיימים בארה"ב. גם בארה"ב הדיפרנציאציה מיטיבה עם מעטים בלבד. המרוויחים העיקריים מהנהגת מדיניות השכר הדיפרנציאלי הם חברי הסגל מהעשירונים העליונים, ולעומת זאת הרוב המכריע של החוקרים אינו מרוויח, ואף מפסיד ממדיניות השכר הדיפרנציאלי.

מבקרים ניאוו-ליברליים קיצוניים מציעים להשית את עקרונות הפעולה והפרקטיקות של השוק החופשי על המערכות החינוכיות השונות ובמיוחד על האוניברסיטאות מתוך תשומת-לב מיוחדת למרכיב הקביעות כיסוד מנוון, מעודד עצלות, אנטי-יצירתיות ובזבוז כספי ציבור. על-פי המחקרים ההיפך הוא הנכון: בטחון תעסוקתי ושמירה על מסלול הקביעות באוניברסיטאות הם תנאי הן לחופש אקדמי הן ליעילות המחקר המדעי. מהמחקר שפרסמתי לאחרונה עולה כי חוקרים וותיקים בעלי קביעות פרסמו יותר מחברי סגל שאין להם קביעות. בניגוד לטענות התומכים ברפורמה, הממצאים הן מאירופה והן מארה"ב לגבי נושא הקביעות מראים כי ירידת השכר, צמצום הקביעות או הריסתה המוחלטת מופיעים יחד עם ירידה ביעילות אקדמית. יחד עם הצמצום בשיעורי הקביעות השיעור הממוצע של פרסומים לכל חבר סגל אקדמי ירד גם הוא בשנים הבאות כמעט בכל אחד מתחומי הלימוד והמחקר. בסתירה מוחלטת לעמדת חסידי החלת הגיון השוק על החיים האקדמיים, הממצאים מראים כי קביעות לא פוגעת ביעילות האקדמית, ומצביעים על כך שקביעות דווקא מסייעת בידי הסגל הבכיר לשמר רמה אקדמית גבוהה.

העצמת הסגל על בסיס הגיון השוק אינו מתאים לאקדמיה. המחקר מעלה כי שיפוי בשכר על פרסומים מגדיל תפוקה של מאמרים אך מפחית מאיכותם ואפילו על-פי מדדים פוזיטיביסטיים של מספר ציטוטים.

מדד נוסף ליעילות אקדמית הוא איכות הוראה. כפי שניתן לראות ממחקר שפרסמתי באחרונה ("נגד תיעוש האוניברסיטאות בישראל" אוניברסיטת חיפה 2007), עקב השתת הגיון השוק על האקדמיה ההוראה נפגעת אנושות. מחקרים בארה"ב הראו כי סגל זוטר /או מרצים מן החוץ נותנים בממוצע ציונים גבוהים יותר מסגל עם קביעות. המחקר העלה סברה כי מרצים צעירים נותנים ציונים גבוהים כדי למצוא חן, עקב קיומן של הערכות סטודנטים על סגל ההוראה. המושג "Grade Inflation" נתבע בארה"ב והוא מקור לדאגה לגבי עתיד המחקר והכשרת הסטודנטים.

באוסטרליה לאורך כעשור של מימוש "הרפורמה" ניתן לבדוק את פירותיה גם בסוגיה זו ואפשר לראות בבירור כי מיחס מספרי של 12:1 ב-1993 הדרדרה אוסטרליה ליחס של 1:22 סטודנטים למרצה. בפינלנד, שם מוחלת הרפורמה משך כעשור בלבד אפשר לראות את ההדרדרות הזו בעלייה שנתית קבועה של 2.6 סטודנטים למרצה. גם בישראל קיימת הדרדרות קבועה ומספר הסטודנטים ביחס למרצה עלה לכדי 25:1 - נתון המעורר דאגה לא רק מבחינת עומס העבודה המוטל על החוקרים, אלא אף מבחינות נוספות, כגון הכשרת הסטודנטים ואפשרויות הקדמה המדעית. עומס העבודה הגדל עקב השתת הגיון השוק על האקדמיה לא זו בלבד שמשפיע לרעה על אופי המחקר המדעי – הוא אף גורם להזדקנות הסגל, פוגם בהכשרת דור ההמשך ובסיכויי הקליטתם באוניברסיטאות של החוקרים הצעירים ופוגעת באופן מיוחד בנשים.

לתהליך זה מקביל בארצות שבהן מושת הגיון השוק על האקדמיה תהליך אחר של עבודה על בסיס של משרה זמנית ו/או חלקית. תהליך זה מאפשר צמצום בהוצאות התאגיד ומשלב בין האינטרסים של ההון הגדול והאוניברסיטאות כתאגיד כלכלי לכל דבר, אולם פוגם בסולידריות של הקהילה האקדמית, בהזדהות עם האידאה האקדמית ועם האוניברסיטה כמוסד פוגע בהכשרת הסטודנטים ובמיוחד בתפוקה באופי וברמה של התפוקה האקדמית. בעשור הקרוב תיאלץ האקדמיה האוסטרלית להיכנס למסע גיוס מאסיבי של אנשי סגל שטרם הוכשרו כראוי בשל הרפורמות, שכן משנות השמונים כמעט הופסקה קליטתם של חברי סגל חדשים לעבודה אקדמית – עקב צמצום תקנים - וכך נוצר ייצוג יתר של גילאי 40 ומעלה, תת-ייצוג של גילאי 25-39 ותת-ייצוג של נשים.

להשתת הגיון השוק יש השפעה שלילית מובהקת על שביעות הרצון של הסגל. לעניין זה השתמעויות חשובות ביותר. השתת הגיון השוק על האקדמיה מדגישה מאוד את הצד הפילוסופי

והמעשי של מניעים חיצוניים ותחרותיות בסגנון השוק החופשי בין אוניברסיטאות, בתוך כל אוניברסיטה ובין אנשי הסגל בכל פקולטה וחוג. לעניין זה חשוב להטעים כי אחת מהבעיות המרכזיות בקישור בין תגמולים לבין ביצועים אקדמאיים יכולה להיות העובדה כי אלו עלולים להוריד או אף לכרסם ביסודות הטובים ביותר של המחקר המדעי – מקוריות ומחשבה יצירתית. מחקרים רבים בכלכלה ובפסיכולוגיה הוכיחו כי תגמולים חומריים פוגעים בפרודוקטיביות, ביחוד בפעילויות המצריכות דרגה גבוהה של יצירתיות ואוטונומיה. תופעה חשובה זו נוכחת בייצור הפוסט-פורדיסטי בכלל ובאקדמיה על אחת כמה וכמה. כאשר הפעולה אינה נשלטת ואינה תלויה בסכמה קבועה מראש ועניינה תפקוד בהקשרי השוק היא מעצימה את האוטונומיה ואת תודעת היכולת לפעול באופן יצירתי ומשמעותי, אבל כאשר התגמולים הינם ישירים ועניינם שליטה על הפעולה היצירתית מתקבלות תוצאות מנוגדות – התגמול הישיר פוגע ביצירתיות. לתנאי העבודה, לאווירה האקדמית הבריאה, לעומת זה, יש חשיבות עליונה. השפעתם על הפירוש האקדמי מכרעת: עובדים שאינם מרוצים במקום עבודתם משקיעים פחות. במקום בו תפוקתם אינה ניתנת לכימות סופי, השקעתם היא מכרעת להמשך קיומו של מקום עבודתם. מהמחקר עולה כי במקומות בהם הונהגה הרפורמה שביעות הרצון הייתה נמוכה בהרבה מהאזורים בהם לא הונהגה הרפורמה. כמו כן המחקרים מעלים כי חברי הסגל האקדמי עצמם מקשרים את ההרעה בתנאיהם באופן ישיר לרפורמה.

חסידי המסחור והתיעוש של האקדמיה בישראל מצביעים לעיתים קרובות על תופעת "בריחת המוחות" כעל מניע מרכזי לשינויים רדיקליים במבנה האוניברסיטאות ובתפקודן כמו גם לצורך במעבר לעבודה על בסיס של חוזים אישיים. התופעה גם משמשת כנימוק חזק לרעיון השכר הדיפרנציאלי. בדרך זו, כך מבטיחים לנו, יחזרו הביתה חוקרים צעירים ומוכשרים שישראל מאבדת לטובת אקדמיות בחו"ל לאחר שהשקיעה בהם הון תרבותי וכסף רב. בדרך זו, עוד הם מבטיחים, אפשר יהיה לגייס מדענים דגולים שיגיעו לישראל ויחזקו את המחקר וההוראה באוניברסיטאות בישראל. בסוגיית "בריחת המוחות" הפתרונות שמציעים חסידי החלת עקרונות השוק על החיים האקדמיים עשויים לפתור לרגע קט בעיה שיש לתחום מחקר ספציפי או למעבדה מסוימת באמצעות הזמנת מדען דגול לישראל תוך כדי עיצוב תנאי עבודה (כגון פערי שכר גבוהים באופן קיצוני ועבודה במסגרת חוזים אישיים) ואווירה אקדמית שתעצים ותעודד "בריחת מוחות" מסיבית ותאיים על עצם עתידה המדעי של מדינת ישראל.

אחד הפירות של החלת הגיון השוק על האוניברסיטאות ושל ה"גמישות הניהולית" באוניברסיטאות ההופכות לתאגידיים כלכליים הינו צמצום מתמיד במספר המרצים והחוקרים

שמועסקים במשרה אקדמית מלאה ועלייה מתמדת במספר האקדמאים במשרה מלאה, המועסקים על תקציבים שאינם אוניברסיטאיים בלבד. פרי נוסף של מדיניות זו הוא עליה מתמדת במספר האקדמאים המועסקים במשרות חלקיות.

שכר דיפרנציאלי לאו דווקא מיטיב עם סגל חדש שטרם ביסס מעמד מקצועי ורשימת פרסומים; הגידול בהעסקה במשרות חלקיות ומשרות לפי-שעה מתבטא בעיקר בסגל אקדמי צעיר, שמוכן לקחת כל עבודה ואין לו כלים לדרוש תנאים משופרים, בשל ההיצע הרב והתחרות החזקה. מתוך כך עולה כי הרפורמות בהשכלה הגבוהה – שכר דיפרנציאלי, גמישות ניהולית בהעסקה של סגל אקדמי והפרטה של תקציבי מחקר, מובילים דווקא להרעה בתנאי ההעסקה ופוטנציאל ההשתכרות וההתקדמות של סגל אקדמי צעיר. במקרה האירופאי, סופן של הרפורמות שהן מעודדת אקדמאים צעירים להגר לארה"ב. במקרה הישראלי יש מקום לסברה שלנוכח מימוש הרפורמות "בריחת המוחות" תתעצם עוד יותר.

בין פירות החלת הגיון השוק על האוניברסיטאות אפשר למנות גם את הפגיעה הקשה בחופש האקדמי. האידיאל של מחקר חסר פניות והשיתוף על קהילת החוקרים למען האנושות כולה מתנגש עם מסחור המחקר, מימונו, התנייתו או הבעלות והשליטה עליו בידי תאגידים למטרות רווח. במערך שכזה כיצד יוכל לשרוד החופש האקדמי והמכלול האינטלקטואלי, המוסרי והחינוכי שבו הוא משתקף ואותו הוא משרת? המחקר מעלה כי במקומות שבהם כבר ממומשת האגנדה של תיעוש האקדמיה במקומות שונים בעולם חברי הסגל האקדמי מדווחים על פגיעה משמעותית בחופש האקדמי שלהם עקב הרפורמה שהוחלה על המוסדות בהם הם עובדים. לנוכח מסחור המחקר חוקרים רבים מתקשים לממש את האידיאל של החופש הקדמי ולחקור את אשר הם באמת רוצים, בשל הקשר ההולך ומתחזק בין התעשייה לבין האוניברסיטאות ובשל העובדה שהם נאלצים לעתים קרובות לגייס בעצמם את תקציבי המחקר ממקורות חיצוניים, כדוגמת חברות מסחריות. גם הדיפרנציאציה בשכר והמעבר לעבודה זמנית וחלקית תורמת את תרומתה לכרסום בחופש האקדמי. נשיאי אוניברסיטאות רבים הפכו ממנהיגים של קהילה לומדת, לבירוקרטים בעלי חשיבה טכנוקרטית, העוסקים בנושאים צרים, רק משום שהם פוחדים מירידה במספר הסטודנטים שתוביל לאובדן משרתם. מחקר שנעשה באוסטרליה מראה, כי הדרישה ליעילות כלכלית הביאה לירידה בהיקף המחקרים שמכוונים לטובת החברה (במובן המודרני של ערכים מוסריים ואוניברסליים) והמחקרים בעלי חשיבות לטווח ארוך.

בניגוד לטענות תומכי הרפורמה, הרפורמות הניאו-ליברליות בהשכלה הגבוהה פירושו צמצום האוטונומיה האקדמית, היות שהתחרות על המשאבים התקציביים מביאה לעתים

קרובות לתוצאות מנוגדות לאידיאל של האוטונומיה האקדמית. במקרים רבים, הביאו הרפורמות לידי צמצום ניכר בתחומי מחקר "בלתי-רווחיים", ולעתים אף להיעלמות של תחומי מחקר שלמים. במקומות שבהם הוחלה הרפורמה באופן דרסטי כגון באנגליה נפגעו תחומים אקדמיים מסוימים, וכן נפגע המחקר הבסיסי, שהתעשייה הפרטית אינה מוכנה לממנו בדרך כלל.

כאמור, תהליך זה אינו מעצב-מחדש את האוניברסיטאות, אלא את מערכת החינוך כולה, ובכלל זה את החינוך הבלתי-פורמלי ואת חרושת התרבות בכללותה. דו"ח דוברת היה גם הוא צעד חשוב בכיוון זה של הפיכת בתי הספר ל"אוטונומיים" מבחינת הגיון השוק, האפנה והקוניוקטורות הפוליטיות המקומיות. הפיכת מנהלי בתי"ס לאנשי כספים ואדמיניסטרציה העומדים בראש הפירמידה מתוך תפיסה ארגונית המעריכה את ההתפתחויות מתוך פרספקטיבה של רווח, "יעילות" והיענות לצווי האפנה או "דרישות השוק" יורשת את חזון הפדגוג שהוא גם אקטיביסט חברתי ואינטלקטואל מעורב.

חשוב לזכור כי כמו בהקשר האוניברסיטאי, כך גם בהקשרו של החינוך היסודי והעל-יסודי אין המדובר בבירית מחדל, ב"אין ברירה" לאור מחסור באמצעים כלכליים לנוכח הורדת המיסים על העשירון העליון מ 51% ל- 36% אלא בהשתת האידאילים הניאו-ליברליים כאלטרנטיבה ראויה יותר. כיוון שכך, גם לנוכח הממצעים של המחקר שלי שמצביעים על אסון כלכלי ולא רק נזק חינוכי ואיום על הדמוקרטיה – המכבש הניאו-ליברלי ממשיך לשעוט באין עוצר ולנוכח היעדר התנגדות עקרונית ורצון חיים של ההומניסטים שבינינו.

לנוכח המתחולל בימים אלו באוניברסיטאות ובמערכת החינוך בכללותה חשוב להזכיר כי אין לנתק בין הבטחת שגשוגה של האקדמיה בישראל (על כל הרמות והביטויים המגוונים שלה מהגן ועד לאוניברסיטה) להבטחת עתידה של החברה הישראלית בכללותה. מחויבות אמיתית להבטחת הקדמה המדעית והאינטלקטואלית בישראל אינה עניין למורים ולחוקרים בלבד ועניינה הוא הבטחת פריחתה של תרבות דמוקרטית תוססת וחברה פתוחה במקומותינו. ועוד: תמיכה אמיתית בשגשוגה של מערכת החינוך בישראל הינה הדרך היחידה להבטחת הפירות המזומנים לכלל החברה הישראלית ממקומה המרכזי של ישראל בכלכלת הידע העולמית בת ימינו.

